

4. Efectes de la pandèmia de la COVID-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables

BERNAT SUREDA GARCIA
AVELINA MIQUEL LARA

1. PANDÈMIA I ALTERACIÓ DE L'ACTIVITAT ESCOLAR

La crisi sanitària provocada per la covid-19 va ser declarada pandèmia per l'OMS l'11 de març de 2020. Les relacions socials, laborals i educatives podien afavorir la proliferació de contagis. Les mesures per a evitar la difusió de la infecció varen trasbalsar la vida de milions de persones arreu del món. En aquest escenari, els organismes internacionals i la societat civil s'apressaren a transmetre la seva opinió sobre la millor forma de garantir el dret a l'educació en condicions de seguretat. Les seves recomanacions, en forma de directrius i pautes a seguir, alertaven sobre les conseqüències que el tancament de les escoles podria tenir en el desenvolupament de l'educació dels escolars.

El 14 de març de 2020 a Espanya es va decretar el confinament de la població, mesura que implicava el tancament de les escoles. Un tancament que es va perllongar fins al final del curs 2019-2020. L'educació presencial es va substituir per una educació a distància. Els sistemes escolars, que no estaven preparats per a fer front a aquesta situació, es van veure fortament afectats. La decisió de tancar les escoles va fer recaure molta responsabilitat sobre unes famílies que no sempre tenien les capacitats i els equipaments necessaris per a substituir les escoles. Les desigualtats econòmiques i socials entre les famílies perjudicaven notablement els més desfavorits i, sobretot, els alumnes amb necessitats educatives especials. A tot això cal sumar-hi que el nostre sistema escolar ja patia fortes deficiències quant a reduir les desigualtats socials i l'equitat.

La qualitat educativa es va veure afectada per múltiples factors, d'entre els quals destaquem la falta d'equipament informàtic als centres, la deficient formació dels mestres per a l'ensenyament a distància, les desiguals dotacions de les famílies quant a equipaments i connectivitat, la conversió de l'espai familiar en

lloc d'estudi i, en moltes ocasions, compartit amb uns pares obligats al teletreball. Les dificultats per a passar de la presencialitat a modalitats a distància de forma improvisada foren superades en moltes ocasions gràcies a la professionalitat dels mestres i la seva capacitat d'adaptació. L'educació a distància digital es va perfilar com un model ple de potencial i promeses. Malgrat això, l'anàlisi del que va passar i els estudis fets demostren que els alumnes patiren una sèrie d'efectes adversos i de conseqüències negatives, com ara la falta de motivació, les dificultats per als aprenentatges col·laboratius o la socialització entre iguals. Altres factors que també influïren en el descens del rendiment escolar i el benestar psicològic i emocional dels infants estan més directament relacionats amb el confinament en si que amb el sistema educatiu. Ens referim a factors com l'estrès familiar per la pèrdua de llocs de treball i d'ingressos, la clausura dins el domicili familiar, la disminució de l'exercici físic i l'augment d'hores passades davant pantalles.

L'escola, a més d'un espai d'intercanvi educatiu, ofereix tota una sèrie de serveis assistencials que també quedaren interromputs amb el confinament. Es posà en risc l'únic àpat diari correcte que molts nins reben als menjadors escolars. D'altra banda, l'escola deixà d'exercir la seva funció preventiva i diagnòstica quant a higiene, maltractament infantil, matrimonis forçats i altres pràctiques contra els drets dels menors. L'impacte també es va sentir en les activitats extraescolars de caràcter formatiu i d'oci. La permanent convivència dels menors amb adults incrementà el risc de sofrir maltractament o de ser testimonis d'actuacions violentes entre ells. Tots aquests factors repercutiren negativament en els menors, com es manifesta en l'augment de problemes psicològics entre nens i adolescents que ara ja es perceben.

L'efecte més notori del tancament de les escoles de forma sobtada i improvisada va ser la vulneració al dret a l'educació dels menors. Conseqüentment, es va produir una allau de declaracions d'organismes internacionals i associacions diverses que reclamaven la reobertura de les escoles com més aviat millor garantint les condicions higièniques necessàries per a evitar contagis. L'Estat espanyol, el Ministeri d'Educació i les comunitats autònomes acordaren establir com a prioritari l'ensenyament presencial el curs 2020-2021.

En aquest treball farem un repàs de les orientacions i recomanacions donades per organitzacions internacionals i associacions relacionades amb educació i infància. Posteriorment, de forma cronològica, explicarem les mesures adoptades des d'una perspectiva crítica, aportant dades i valoracions dels resultats. Per a més informació sobre documents concrets, estudis, dades quantitatives, despeses, etc., es pot consultar la versió ampliada d'aquest treball a *Efectes de la pandèmia de la covid-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables* (Sureda Garcia; Miquel Lara, 2022).

2. EL CRIT D'ALARMA DELS ORGANISMES INTERNACIONALS I LES ORGANITZACIONS DE LA SOCIETAT CIVIL

Les organitzacions internacionals i associacions civils implicades en la defensa dels drets de la infància en general, i educatius en particular, alertaren de les possibles conseqüències que la crisi de la covid-19 podia representar. Davant aquests potencials perills advocaven per recuperar la normalitat dels sistemes escolars tan aviat com fos possible tot tenint en compte que s'havia de garantir la seguretat dels infants. Recuperar la normalitat era especialment important per a evitar l'exclusió dels menors més desvalguts o amb condicions a la llar poc propícies per a l'aprenentatge.

Entre les advertències d'aquests organismes destaquen les que alertaven que l'ensenyament no presencial, amb la pèrdua de la interacció entre docents i alumnes, podia afavorir l'abandonament primerenc i perpetuar l'exclusió dels més desvalguts. Per tant, aconsellaven reforçar els programes de retorn a l'escola i promoure la recuperació dels aprenentatges perduts. Un altre focus de preocupació era el possible augment del maltractament infantil i la impossibilitat de substituir la tasca de supervisió que l'escola exerceix.

Quant als sistemes educatius es va posar l'accent en la necessitat de fer-los més resilents a les crisis, més inclusius, flexibles i sostenibles. Com a punt positiu cal destacar que aquestes instàncies internacionals han reconegut, un cop més, la centralitat de l'educació i els sistemes escolars com a bé públic comú i el seu rol com a instrument de cohesió social i eina fonamental del desenvolupament personal i afavoridora de la igualtat d'oportunitats.

El març de 2020 el 87% de la població estudiantil mundial patia el tancament de les escoles a causa de la covid-19. Aquesta situació portà la UNESCO a impulsar una Comissió Mundial per a l'Educació amb la finalitat d'orientar els països sobre com implementar un aprenentatge a distància que no deixés ningú enrere. Es tractava de cercar solucions coordinades i innovadores que atenguessin les necessitats d'alumnes i mestres en la situació del moment, però també de cara al futur durant el procés de recuperació. Els eixos sobre els quals es construïren les propostes foren la inclusió i l'equitat. Trobar la manera de subministrar tota classe de continguts mitjançant l'ensenyament a distància, donar suport als professors, facilitar la connectivitat de docents i alumnes, i millorar en la mesura del possible les condicions dels habitatges dels estudiants amb menys recursos, esdevien aspectes clau.

L'equitat com a punt central s'evidencià clau per tal d'intentar mitigar els efectes adversos de la pèrdua de la xarxa de protecció que suposa l'escola. Una protecció que encabeix el suport nutricional, afectiu i emocional i els instruments de protecció i detecció que el sistema escolar comporta.

L'agost de 2020 les Nacions Unides publicaren *Policy Brief: Education during covid-19 and beyond* (NU, 2020), un document que recull una sèrie de propostes per a pal·liar els efectes negatius de la pandèmia sobre els sistemes escolars, però també sobre les persones ja que l'educació, a més de ser un dret fonamental, té una influència directa en l'exercici d'altres drets fonamentals de l'individu. Aquestes propostes foren:

1. Reduir la transmissió del virus i planificar minuciosament la reobertura de les escoles.
2. Protegir el finançament de l'educació i coordinar-se per a obtenir resultats.
3. Crear sistemes resilientts d'educació per a aconseguir un desenvolupament equitatiu i sostenible.
4. Repensar l'educació i accelerar el canvi a l'ensenyament i l'aprenentatge.

La UNESCO, mitjançant la Comissió Internacional Sobre el Futur de l'Educació, creada al 2019, fa sentir la seva veu sobre com hauria de ser l'educació un cop acabada la pandèmia. Es posà l'èmfasi a reforçar el concepte d'educació com a bé comú i repensar què entenem per dret a l'educació de manera que encabeixi noves necessitats. A més, es demanà valorar més la professió docent i donar més veu als estudiants. Malgrat incidir en l'accés a la connectivitat i entrar a valorar la necessitat de l'ús d'eines tecnològiques de codi obert, no es deixà de reconèixer el paper cabdal de l'escola com a espai físic i social necessari. Quant als plans d'estudi, es recalçà la importància dels aprenentatges científics davant qualsevol tipus de desinformació. Per a acabar, s'incidia en la defensa de l'escola pública i en la necessitat de garantir el finançament per part dels estats i la solidaritat mundial per a posar fi a les desigualtats.

Els efectes negatius que un tancament perllongat de les escoles pot tenir sobre la infància es recullen en diversos documents d'aquest organisme, però entre els principals trobem el risc d'abandó primerenc, l'increment dels riscos d'embaràs en l'adolescència, l'explotació sexual, el matrimoni infantil, el maltractament i altres tipus de violència. Altres efectes perniciosos poden ser l'augment de l'ansietat per la falta de contacte amb iguals o l'alteració de les rutines. Aquests perills són més probables en entorns de pobresa i marginació, i en col·lectius especialment vulnerables com ara els habitants de països en guerra o en crisi de llarga durada, els migrants, els desplaçats forçosos, les minories, els infants amb discapacitats i els acollits en institucions.

El Consell de la Unió Europea també mostra la seva preocupació pels efectes negatius del tancament de les escoles. Considera un repte garantir la inclusió en un escenari d'ensenyança a distància, així com el subministrament d'aprenentatges de qualitat. Aquesta preocupació ve motivada per diversos factors. Entre ells, la possible falta de competències digitals i connectivitat de docents, alumnes i

famílies; les deficiències en el suport adequat als estudiants amb necessitats educatives especials; la mancança d'espais d'estudi adequats a les llars de molts d'alumnes o les dificultats per a garantir un mínim d'aportació nutricional correcta als beneficiaris de les beques menjador.

D'altra banda, el Consell de la Unió Europea considera que aquesta situació ha afavorit la digitalització de l'ensenyança, un fet que pot representar un avançatge de cara al futur. Per a millorar els ensenyaments a distància i fer-los més inclusius cal garantir l'increment dels pressupostos en educació i formació per tal d'esmenar les mancances en formació digital dels docents i minvar la bretxa digital de part de la població.

El Parlament Europeu també va emetre informes sobre educació en la situació de pandèmia, com per exemple *El futur de l'educació en Europa en el context de la covid-19*. Aquest organisme fa una defensa ferma dels drets socials, inclòs el dret a l'educació i com aquest és un requisit per a l'adquisició i el manteniment d'habilitats fonamentals per a la vida social i laboral.

Com a obstacles a superar en la situació de crisi sanitària que es vivia, el Parlament Europeu destaca la pèrdua d'aprenentatges que es pot produir, les carències formatives en l'àmbit digital de mestres i alumnes, així com els possibles efectes sobre la salut emocional dels menors. Per tant, insta a restablir la presencialitat com més aviat millor, sempre garantint la seguretat d'alumnes i docents. Reclama, a més, la coordinació de tots els estats membres per a minimitzar els riscos de contagi entre professors i estudiants. La urgència per tornar a les aules rau en la impossibilitat de substituir la interacció personal entre alumnes i docents que afavoreix l'adquisició d'aptituds socials i interpersonals necessàries per al correcte desenvolupament personal. I, encara que reconeix que possiblement ens encaminem a models híbrids de presencialitat/no presencialitat, reclama que l'aprenentatge presencial ha de continuar sent l'eix central dels processos formatius i educatius.

Per acabar, s'incideix a considerar la inversió en infraestructures i equips digitals, tant per als centres educatius com per a l'alumnat, com una prioritat. El Parlament Europeu insta els estats a incrementar els pressupostos dedicats a l'ensenyament i corregir les retallades i recorda que la competitivitat de l'EU es fonamenta en la formació que ofereixen els sistemes educatius.

També la Comissió Europea feu dues propostes quant a la recuperació posterior a la pandèmia. La primera, instava els estats membres a cooperar per tal de millorar de forma coordinada en tot el territori europeu la qualitat i el caràcter inclusiu dels sistemes nacionals d'educació i formació. La segona estava orientada a reflexionar sobre les experiències d'ensenyar a distància durant la crisi sanitària per tal d'assolir un ecosistema digital d'aprenentatge de qualitat.

L'organització Save the Children, amb una mirada global que inclou tota la població mundial, assenyala que la crisi sanitària provocada per la covid-19 posa

en perill els objectius fixats per a la millora de les condicions de vida dels infants. Concretament, incidiria negativament en el respecte als drets de la infància, així com en protecció sanitària, alimentària i en la interacció dels nens amb altres nens, familiars i professors.

En l'informe *Covid-19: tancar la bretxa. Impacte educatiu i propostes d'equitat per a la desescalada* (Save the Children Espanya, 2020), se centra en el territori espanyol i reclama la cooperació estatal, autonòmica i local per tal de garantir l'equitat educativa durant la pandèmia i després. Està d'acord amb altres documents anteriorment esmentats que la crisi sanitària tindrà efectes negatius sobre el benestar físic i mental dels nens, però, a més, posa l'accent en l'increment de les desigualtats educatives. Save the Children recorda que Espanya lidera les taxes d'abandonament primerenc dins la Unió Europea amb un 18% i que aquesta xifra es pot veure significativament augmentada si no es prenen mesures preventives. Això pot incrementar les desigualtats d'un sistema que no es pot considerar un exemple d'equitat i igualtat d'oportunitats.

El pas sobtat i improvisat d'una educació presencial a una a distància posà en evidència moltes d'aquestes carències i deficiències, com ara la desigual dotació tecnològica de centres i famílies. Per tal de reduir aquestes mancances es reclamen mesures orientades a reduir els efectes de l'educació a distància o semipresencial i d'altres per a la recuperació dels aprenentatges perduts. Entre aquestes propostes trobem les ja esmentades per altres organismes, com la millora de la capacitat tecnològica de docents i alumnes, la millora dels recursos dels centres amb alumnat desafavorit, la preparació de programes educatius d'estiu, el reforç educatiu extraescolar, l'increment de les tutories, el suport psicosocial i emocional, la modificació del currículum per a incloure només els continguts essencials i incorporar un enfocament competencial per a prevenir l'abandó primerenc. Amb aquesta mateixa finalitat proposa també l'augment de les beques i altres ajudes com les de menjador.

També les instàncies representatives de la comunitat educativa varen manifestar les seves opinions. En l'informe del Consejo Escolar del Estado publicat el 2021 es presenten dades concretes sobre la situació del sistema escolar. Aquest document detalla les disposicions legals aprovades de caràcter estatal i autonòmic, així com les mesures extraordinàries i els recursos destinats. Es presenten també els canvis fets a l'organització dels centres, la docència i el currículum. Aquest document inclou també les mesures adoptades en altres països.

El Consell Escolar de Catalunya també va mostrar la seva preocupació per la situació educativa derivada de la pandèmia. Per a debatre sobre els efectes de la crisi sanitària en el sistema educatiu, organitzà el novembre de 2020 les XXVIII Jornades de reflexió del Consell Escolar de Catalunya amb el tema *Un nou present educatiu*. En el marc d'aquesta trobada es convidava tota la comunitat educativa a

reflexionar sobre espais i temps educatius; la digitalització de l'educació, l'acompanyament i la cura; i la personalització dels aprenentatges.

El Consell Escolar de les Illes Balears també manifestà la seva inquietud pels danys causats al dret a l'educació per la crisi sanitària i, per tant, aconsella una tornada a l'ensenyament presencial que considera la forma que millor garanteix la igualtat d'oportunitats. Conscient que la seguretat ha de ser una prioritat, recomana la reducció de ràtios i l'habilitació de nous espais i infraestructures que facin possible la disminució d'alumnes per aula. Reclama també reorganitzar els ensenyaments de forma que se centrin en les competències bàsiques i a millorar els recursos tecnològics d'alumnes i professors. Altres propostes se centren en la millora del suport educatiu als centres amb més alumnes amb dificultats, el treball en xarxa dels professionals de l'educació per a renovar-la, el reforç de l'escolarització dels 0 als 3 anys, i facilitar la conciliació familiar i laboral. Tota una bateria de mesures que requereixen un augment del finançament per a afrontar amb garanties la superació dels efectes negatius de la pandèmia en el sistema educatiu.

En resum, les organitzacions internacionals i les associacions de referència en matèria educativa coincidiren a assenyalar els riscos que suposava el tancament de les escoles i destacaren la importància de l'escola com a garant del dret a l'educació i el seu rol diagnòstic i preventiu. A més, aconsellaren sobre com hauria de ser el retorn a la presencialitat i els aprenentatges que es podien extreure del període de confinament. La visió d'aquestes entitats foren les que orientaren les mesures preses tant durant la vigència de l'ensenyament a distància com en la tornada a la presencialitat. Malauradament, no sempre aquestes mesures foren aplicades amb l'eficàcia necessària i els seus efectes, a pesar dels esforços, no tingueren els resultats desitjats.

3. L'ESCOLA CONFINADA I LES MESURES DE LES ADMINISTRACIONS PÚBLIQUES DELS DIFERENTS TERRITORIS

El pas de l'ensenyament presencial a l'ensenyament a distància a causa del confinament decretat el 14 de març de 2020 va posar en evidència una sèrie de qüestions que afecten directament la qualitat educativa i incideixen sobre l'equitat del sistema. Cal recordar que el dret a l'educació no es limita a garantir-ne l'accés, sinó que inclou el dret a rebre una educació de qualitat i en igualtat de condicions. Els factors que al llarg de la pandèmia han atemptat contra el dret a l'educació són diversos, alguns molt evidents, d'altres menys. En tot cas, tot el que passarem durant el final del curs 2020-2021 i el curs 2021-2022 ens pot servir per a extreure conclusions i emprendre reformes per a enfortir i millorar el sistema educatiu.

3.1. La implementació de l'ensenyament a distància agreuja les desigualtats socials

Avui en dia ens costa d'imaginar una llar amb estudiants on no hi hagi Internet. L'any 2019, el 90% de les llars de Catalunya disposava de connexió a la xarxa, si bé una anàlisi més detinguda ens mostra que a les llars amb menys ingressos el nombre de nins que no es connecta a Internet és 18 vegades superior que els de les llars amb ingressos alts. El nombre de llars sense cap ordinador a casa (10% dels alumnes a València, 9% a les Balears i 5% a Catalunya) és preocupant. El problema s'agreuja si tenim en compte que moltes famílies disposen d'un sol dispositiu electrònic (27%) que han hagut de compartir tots els membres de la família per a treballar, assistir a classe, comunicar-se amb altres i gaudir d'oci. L'ús intensiu de l'espai familiar, com a lloc de feina, com a aula, com a espai comunitari i d'interacció familiar i d'esbarjo, va incidir negativament en la bretxa d'accés als recursos telemàtics. La connexió a Internet no era garantia d'accessibilitat en llars amb un nombre insuficient d'aparells per a cobrir les necessitats de tota la família.

Un altre factor que va incidir directament sobre la qualitat educativa a distància és la formació dels pares i la seva capacitat per a acompanyar els fills en el procés d'aprenentatge. Els pares amb estudis superiors, i aquells que fan ús de la tecnologia en el seu lloc de feina, generalment estan millor preparats per a donar suport extra als fills en escenaris de no-presencialitat escolar. Curiosament, a les famílies de perfil socioeconòmic més baix els infants passen més hores davant les pantalles, ja que els pares poden oferir menys alternatives d'oci i controlar l'ús que en fan. Aquesta bretxa d'ús es podria abordar des de les escoles incloent les competències digitals com a eix curricular transversal, cosa que no seria només positiva en potencials situacions de tornada a l'ensenyament a distància, sinó en el decurs d'un futur i en una societat cada vegada més digitalitzada i dependent de les tecnologies en tots els àmbits. Dins la formació en competències digitals, l'escola ha d'anar més enllà dels aspectes purament tècnics i formar en l'ús ètic, sa i raonable.

Un tercer aspecte a destacar va ser la capacitat de centres i docents per a impartir docència a distància. La falta de preparació i competències digitals d'un gran nombre de docents és un aspecte sobre el qual la comunitat educativa ha de reflexionar i arribar a un consens per a aportar solucions. S'ha de tenir en compte que una veritable educació a distància basada en la tecnologia ha d'anar més enllà de reproduir les classes presencials en un entorn virtual, s'hi han d'incorporar criteris pedagògics propis de l'ensenyament a distància i treure profit dels recursos comunicatius que ofereix Internet. Adaptar l'educació a distància, un recurs àmpliament emprat en el sector dels adults, a l'educació de menors requereix la formació dels mestres en el maneig de les plataformes educatives i del seu potencial en investigació i innovació educativa. L'intercanvi amb altres

recursos afavoreix l'assoliment dels continguts curriculars al mateix temps que es creen espais de treball de col·laboració que incideixen positivament en el desenvolupament social, afectiu i connectiu dels infants. Així doncs, l'ensenyament a distància amb ajut de les eines virtuals ha de ser una acció planificada i conscient que no pot tornar-se a regir per la improvisació que vam viure durat el confinament. L'educació a distància virtual ha de partir de dissenys pensats per a ser posats en marxa en entorns virtuals i no en l'adaptació dels recursos i materials emprats en la presencialitat a un escenari virtual, com va ser el cas.

Per a comprendre la realitat del que va suposar la clausura dels centres, hi ha informes que assenyalen que inicialment els mestres arribaren a perdre el contacte amb el 20% de l'alumnat, encara que esperaven que la xifra finalment s'estabilitzés en el 14%. Aquests informes també destaquen el sobre esforç que els docents hagueren de fer per a adaptar el material i la metodologia a l'entorn virtual i com tota la situació es va traduir en una sobrecàrrega per als docents.

La improvisació que el sobtat confinament va provocar també queda palesa en la multitud de mitjans i plataformes emprats tant per a impartir docència com per a comunicar-se amb les famílies. Per exemple: plataformes educatives oficials estatals o autonòmiques, plataformes que pertanyen a grans corporacions com Google i Microsoft, aplicacions de missatgeria, xarxes socials, correu electrònic o telèfons. Molts d'aquests mitjans no estan pensats per a ser emprats específicament dins el sistema educatiu i el seu ús comporta implicacions ètiques i de protecció de dades que, en moltes ocasions, no han estat tingudes en compte. Malgrat alternatives de codi obert com Moodle, molts docents empraren plataformes i recursos que pertanyen a grans corporacions que trafiquen amb les dades dels usuaris. No sempre es va garantir el dret a la privacitat i es pot haver obert la porta a un maneig inadequat de les dades de docents i alumnes. La Comunitat Valenciana, conscient d'aquest problema, signà un acord amb Microsoft per a protegir les dades dels usuaris que fessin servir eines educatives d'aquesta empresa dins la plataforma educativa de la Comunitat. A Catalunya, el projecte XNET té un ampli recorregut en criticar el que consideren una penetració de solucions monopolístiques corporatives privades com Google o Microsoft a les escoles. XNET, amb la col·laboració de moltes famílies, presentà un Pla per a la Privacitat de Dades i la Digitalització Democràtica de l'Educació. Pla que experimentalment es va provar en algunes escoles de Barcelona. Tot i això, XNET i les Associacions Federades de Famílies d'Alumnes de Catalunya (aFFaC) segueixen manifestant el seu malestar per la gran penetració dels productes de Google a les escoles. A les Balears no es prengueren mesures per a garantir la confidencialitat de les dades en emprar les grans plataformes digitals, fet que ha comportat queixes del col·lectiu docent.

L'educació a distància va suposar un gran impuls per a l'ús de les tecnologies en educació. De fet, va assolir fites mai no aconseguides fins aleshores.

L'experiència viscuda pot fer que sigui desitjable que la presència de les tecnologies dins l'àmbit educatiu esdevingui una situació permanent. Però perquè això es faci en condicions òptimes, les administracions han d'invertir en la formació dels mestres i garantir el tractament ètic de les dades. La millor solució, tal com indica la UNESCO, seria recórrer a eines de codi obert.

En definitiva, malgrat els esforços per a minimitzar l'impacte del pas de l'ensenyament presencial a l'ensenyament a distància, factors socials, econòmics, professionals, formatius, tècnics i ètics impossibilitaren que la transició es pogués fer sense greus problemes i mancances. L'anàlisi del que visquérem al final del curs 2020-2021 ens hauria de servir de punt de partida per a repensar l'educació del futur en què, sens dubte, els mitjans tecnològics tindran una gran presència.

3.2. Mesures per a millorar equipaments de centres i alumnes

Les autoritats educatives eren conscients dels problemes de connectivitat, ja fos per no disposar d'aparells electrònics o de suficient qualitat en les línies. Per a intentar esmenar aquesta situació es prengueren mesures orientades a la distribució d'ordinadors, tauletes i targetes de dades.

A Catalunya, dins el Pla d'Equitat Digital del Departament d'Educació, es repartiren 28.298 dispositius portàtils i 19.654 equips de connectivitat. Es prioritzaren els alumnes amb especials dificultats i els que es trobaven a un curs final de cicle. Les Illes Balears apostaren per repartir 3.000 dispositius Chromebook entre els alumnes de 5è i 6è de primària, ESO, Batxillerat i FP. A més, es repartiren 255 targetes de dades telefòniques amb 40G als alumnes d'FP i Batxillerat. Alhora es feu una formació en el maneig dels Chromebook entre els docents. La Generalitat valenciana va repartir un total de 14.000 tauletes amb connectivitat, 10.000 de les quals foren per als estudiants d'educació secundària que les necessitessin. La resta, per als alumnes més vulnerables de primària, tant de centres públics com concertats. A València també es repartiren 1.700 ordinadors portàtils als equips directius dels centres educatius públics.

Com a suport per a mestres i pares, totes tres administracions educatives oferiren recursos per a ajudar en la formació dels infants. A Catalunya va ser mitjançant el portal #JoAprencACasa del Departament d'Educació; a les Illes Balears l'ajut s'oferí des de la plataforma ibsteam.caib.es; i a València s'invertí en el Pla Mulan.

3.3. Les mesures assistencials: menjadors

L'escola té un paper cabdal en la protecció i supervisió dels menors. El seu tancament, a més de deixar sense supervisió els menors en risc de patir violència, va amenaçar la correcta alimentació dels nins que gaudien d'una beca menjador. Entre el 16 i el 20 de març els organismes responsables prengueren mesures per a

donar resposta a la qüestió. La Conselleria d’Afers Socials i Esports i la Conselleria d’Educació, Universitat i Recerca de les Illes Balears, amb el suport de Caixa-bank, feren possible que fins a 6.152 infants rebessin una targeta de prepagament amb l’equivalent monetari de la despesa en l’àpat rebut a l’escola. La mateixa mesura va ser presa pels departaments d’Educació i de Treball, Afers Socials i Famílies de la Generalitat de Catalunya. Se’n beneficiaren 140.000 menors als quals se’ls havia concedit una beca de menjador, més 20.000 menors usuaris dels serveis d’intervenció socioeducativa amb servei d’àpat. A la Comunitat Valenciana s’optà per recórrer a la col·laboració amb un supermercat i les famílies pogueren gastar el seu val beca menjador en els establiments d’aquesta cadena.

Les mesures per a no deixar desatesos els nins que depenien de la beca de menjador per a una correcta alimentació es prengueren molt ràpidament i foren de gran abast. No obstant això, en el cas d’una nova situació d’educació a distància s’hauria de pensar si cal algun tipus de supervisió per a assegurar que els doblers fets arribar a les famílies es destinaren realment a l’alimentació dels nins, sobretot tenint en compte que moltes famílies veieren reduïts els seus ingressos de forma notable. D’altra banda, també caldria analitzar si la millor manera d’oferir aquest servei és mitjançant entitats bancàries i cadenes de supermercats que potser han guanyat o fidelitzat clients amb recursos públics. A més, ara es disposa de dades financeres de persones que no han acudit lliurement en aquestes entitats.

3.4. *Atenció a la diversitat*

El pas d’un ensenyament presencial a un a distància virtual no ha estat senzill per a gairebé cap família. Les raons esmentades en altres apartats d’aquest treball es multipliquen quan ens referim als alumnes amb necessitats educatives especials. L’atenció individualitzada que reben aquests alumnes normalment, malgrat els esforços de les administracions, no es pogué reproduir en l’educació a distància, ni a l’inici del curs 2020-2021, ja que la reducció de ràtios i els desdoblaments de grups foren, en moltes ocasions, coberts pels professors de suport. Un exemple el trobem en el testimoni d’una mare recollit per Human Rights Watch:

«La filla d’Eva Miquel, d’onze anys, té un pla educatiu individualitzat en el col·legi per mor de la seva dislèxia i dèficit d’atenció que se centra en aspectes metodològics de l’ensenyança sense alterar els objectius d’aprenentatge. Però durant el tancament del col·legi, “no hi va haver un tractament diferent, simplement li feren fer menys exercicis”, digué l’Eva.» (2021, p. 33)

Un altre exemple el podem trobar en l’estudi fet en un centre d’alta complexitat de Catalunya on menys de la meitat dels alumnes de primària lliuraren les tasques en els terminis establerts.

Les administracions educatives eren conscients de les necessitats d'aquests alumnes i ordenaren actuacions per a intentar pal·liar-les. Per exemple, a Balears el Servei d'Atenció a la Diversitat i l'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar crearen recursos i donaren orientació en aquest sentit als professionals del sistema educatiu, equips d'orientació i suport i docents a les famílies. La Generalitat Valenciana, en concret la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports reclamà una organització dels recursos materials i humans que possibilitessin l'accessibilitat física, sensorial, cognitiva i emocional de tota la comunitat educativa. A Catalunya, la crida la va fer el Síndic de Greuges el maig de 2020.

En resum, malgrat els esforços de les administracions responsables, els alumnes amb necessitats educatives especials no foren atesos amb la cura i la minuciositat necessàries i els efectes negatius que aquest període tindrà en el seu desenvolupament futur estan encara per determinar.

3.5. Intentant recuperar part del temps perdut. Actuacions en el parèntesi estiuenc

Un cop acabat el curs, i ja amb el confinament clausurat, es plantejava el dubte de què fer i com fer-ho amb les activitats d'estiu a les quals assisteixen cada any milers de nins i nines. Calia preservar la seguretat i la salut dels infants per damunt de tot, però a l'estiu de 2020 les activitats de lleure d'estiu esdevenien una oportunitat educativa única per a intentar minorar les conseqüències que el tancament de les escoles havia significat, ja que suposen un valor afegit al procés educatiu i d'aprenentatge. Aquestes activitats resulten d'especial importància per a les famílies amb més baixos ingressos econòmics, els fills de les quals dediquen a activitats extraescolars la meitat de temps per setmana que les famílies amb ingressos mitjans o alts i, en canvi, passen més temps davant les pantalles o jugant al parc.

Malgrat la poca informació que encara es disposava sobre el virus causant de la covid-19, associacions i administracions estaven determinades a treure profit de les activitats d'estiu i intentar compensar els efectes negatius que el tancament de les escoles i el confinament havien tingut sobre els infants. Per tal de garantir la salut dels nins, les administracions establiren normes i recomanacions quant a seguretat i higiene. A Catalunya es treballà sobre la base d'allò acordat pel Consell de Govern del PROCICAT. A les Balears i València es modificà la legislació existent per a adoptar mesures per a garantir la seguretat sanitària d'aquestes activitats.

A més del seu inestimable valor formador i educatiu, les activitats d'estiu d'aquell any foren emprades per a observar l'efectivitat de les mesures higièniques i preventives preses per tal d'aplicar-les a l'inici del curs escolar 2020-2021. Un dels estudis més destacables va ser l'efectuat per l'Hospital Sant Joan de Déu,

Kids Corona. Aquest estudi demostrava que els grups «bombolla» eren una forma d'organització eficaç per a reduir la transmissió del virus, garantir la traçabilitat dels contactes i les quarantenes selectives. D'altra banda, l'estudi posava en valor la neteja de mans freqüent com a mesura protectora i que els nins no eren grans transmissors.

L'organització Save the Children va fer una sèrie de recomanacions que gaudiren del suport de diferents associacions de tot l'Estat, i de polítics i experts. Entre elles s'instava a evitar la repetició de curs, fer adaptacions curriculars el curs següent, augmentar els recursos dels centres i els dedicats al reforç educatiu i mantenir els centres oberts durant l'estiu per a pal·liar els efectes negatius del tancament previ. Aquesta darrera mesura no es va dur a terme ja que els sindicats s'hi oposaren, però sí que es van plantejar classes de reforç i activitats als centres durant el mes de juliol.

Per exemple, a les Illes Balears el Programa d'Acompanyament Escolar (PAE) dirigit a col·lectius vulnerables s'amplià als alumnes de primària de l'escola pública i concertada. Es prioritzà els alumnes en risc d'exclusió per motius econòmics, socioculturals, amb necessitats educatives especials o en risc d'abandó primerenc.

4. LA RECUPERACIÓ DE LA PRESENCIALITAT ESCOLAR EL CURS 2020-2021

La tornada a les aules es planificà per al curs 2020-2021. Tal com s'ha indicat, tant organismes internacionals i associacions diverses, com diferents estudis internacionals i de casa nostra, posaven l'accent en els perjudicis causats per la clausura de les aules.

Semblava clar que seguir les recomanacions dels experts i reobrir les escoles tot garantint les mesures de prevenció, contenció i higiene era la millor solució. No obstant això, aquesta decisió no va estar exempta de controvèrsia per mor de la por a la proliferació de brots, el fet d'atorgar als mestres el paper de vigilants de la salut dels nens quan no estaven preparats per a assolir-lo, o la falta d'informació sobre els plans de contingència o de neteja.

Entre els organismes i associacions que recomanaven la tornada a la presencialitat educativa trobem entitats tan diverses com la UNESCO, la Societat Catalana de Pediatria, l'Asociación Española de Pediatría, Save the Children i l'OCDE. Aquesta darrera organització, a més de tenir en compte els efectes en el desenvolupament dels menors de la clausura dels centres, avisava dels efectes econòmics sobre la vida dels individus, ja que afirmen que la pèrdua d'un any escolar equival a un detriment d'entre un 7% i un 10% dels ingressos de tota la vida. La resta dels organismes basaven el seu dictamen favorable a la reobertura dels centres en dos factors principals. El primer, els ja esmentats efectes negatius per als infants.

El segon, l'evidència científica que la transmissió als centres és més baixa que en l'entorn familiar, fet al qual hem de sumar una simptomatologia lleu, en la major part dels casos, en cas de contagi.

El consens entorn de la idea de tornar a la presencialitat no podia ocultar el fet que la pandèmia continuava i s'havien de prendre mesures per a garantir la salut dels alumnes, dels mestres i del personal dels centres. Per aquest motiu les comunitats autònomes i el Ministeri d'Educació i Formació Professional arribaren a uns acords d'obligat compliment. Es tracta dels *Acuerdos de la Conferencia Sectorial de Educación para el inicio y el desarrollo del curso 2020-2021* signats el juny de 2020. El document reconeix que la millor fórmula per al desenvolupament de les tasques formatives i educatives és la presencialitat. Igualment, s'admet que la implementació de la educació a distància va ser un camí ple d'obstacles i que és especialment problemàtica en educació primària i infantil. Ja el 2021, els acords anteriors es completaren amb altres mesures que es poden consultar al Consejo Escolar del Estado (Ministerio de Educación y Formación Profesional. Consejo Escolar del Estado, 2021). Aquests documents serviren de marc a les comunitats autònomes per a desenvolupar els seus protocols i normatives.

4.1. *Mesures higièniques i preventives dels contagis*

La tornada a la presencialitat havia de ser segura per a tots els participants de l'ecosistema escolar i era necessari articular una sèrie de mesures que garantissin que es feia tot el possible per a evitar contagis. Aquestes mesures, en gran part inspirades en les recomanacions d'organitzacions com l'OMS, UNICEF o Save the Children, pivoten entorn de 5 punts amb l'objectiu de disminuir la transmissió i augmentar la traçabilitat. Els 5 punts són els següents:

1. La distància social i l'ús de la mascareta.
2. Les mesures d'higiene personal.
3. La neteja dels centres i els espais educatius.
4. La detecció de casos en l'entorn escolar.
5. La informació i la formació del personal dels centres i de les famílies.

Per tal d'evitar aglomeracions, els centres organitzaren entrades i sortides esglaonades amb itineraris interiors senyalitzats per a moure's pels edificis. Una altra mesura adoptada fou la creació de grups de convivència estables, popularment anomenats grups bombolla. Eren obligatoris en infantil i els primers cursos de primària i optatius en altres cursos i nivells. Aquesta forma organitzativa permetia als alumnes una certa normalitat dins l'aula i una interacció social més apropiada a l'edat infantil. Alhora disminuïa el risc de contagis i facilitava la traçabilitat, si n'hi havia. Els grups bombolla s'aplicaven també al menjador o al

pati. Els alumnes que no formaven part d'un grup bombolla havien de mantenir una distància de seguretat.

A més del distanciament físic, la rentada freqüent de les mans era considerada una de les mesures de prevenció més efectives. Per a donar difusió de la importància d'aquesta mesura higiènica es feren cartells, vídeos i infografies que explicaven els moments en què era convenient rentar-se les mans i la forma correcta de fer-ho.

Un tercer eix de la prevenció als centres va ser la ventilació dels espais. Es dictaren directrius sobre com ventilar les aules i els espais comuns i s'editaren guies i informes sobre el tema. A més, s'instal·laren en molts casos mesuradors de CO₂ per a assegurar que la ventilació i la qualitat de l'aire eren correctes. Junament amb la ventilació, els centres hagueren d'adoptar noves formes de neteja que incloïen la desinfecció de superfícies, especialment d'aquelles d'ús més freqüent com poms de portes i baranes d'escalers.

Malgrat les mesures preses, la lògica preocupació dels pares se centrava en el possible contacte dels fills amb altres menors contagiats. Aquesta era una possibilitat real, com es va demostrar, i per això es dissenyaren protocols d'actuació davant casos sospitosos. En cas que un alumne resultés finalment positiu en covid-19, els companys de la seva aula havien de passar una quarantena, encara que ells no donessin positiu, i seguir les classes des de casa amb les adaptacions curriculars oportunes.

El darrer eix de la prevenció a les escoles implicava la formació i el compromís de les famílies. Les famílies havien de saber reconèixer els símptomes de la malaltia i comprometre's a no dur els fills a escola en cas de sospita. Tant és així que hagueren de firmar una declaració responsable vers els protocols dels centres i les mesures higièniques i de prevenció.

4.2. Els models de docència en el curs 2020-2021

La tornada a la presencialitat i a una certa normalitat plantejà una sèrie de reptes. Un d'ells era com organitzar els currículums per tal de compensar la pèrdua d'aprenentatges que l'ensenyament a distància havia ocasionat. En aquest sentit, es va optar per flexibilitzar els continguts i donar més prioritat a les competències bàsiques i la recuperació d'aprenentatges perduts. Es donà major protagonisme al tutor per a garantir una atenció més individualitzada i s'incidí en la importància dels plans de reforç. Entre els continguts a assolir es parà especial atenció a la promoció d'hàbits saludables, sobretot els relacionats amb la covid-19. Un altre factor que va rebre impuls va ser la formació digital de mestres i alumnes.

Un aspecte a considerar era com s'avaluaria el curs 2020-2021. Els alumnes no eren de cap forma responsables de la pèrdua d'aprenentatges que havien patit

el curs anterior i, per tant, s'havia de trobar una forma adient d'avaluar els resultats d'aquell curs. Com a conseqüència, es plantejà una modificació de les avaluacions. A Educació Primària, Secundària i Batxillerat es valoraren sobretot els continguts més significatius i els considerats imprescindibles per a l'autoaprenentatge i la feina en equip. A Primària i ESO, la repetició de curs es considerà una mesura excepcional que només podia ser presa de forma col·legiada per tot l'equip docent després d'haver valorat l'evolució conjunta de l'alumne. Per a l'obtenció del títol d'ESO es considerarien, també de forma col·legiada, les competències adquirides i el grau d'assoliment dels objectius generals d'aquesta etapa. Al Batxillerat, a més dels resultats de l'alumne en cada assignatura, es valoraria la seva maduresa.

De cara al futur i a la implantació d'avaluacions per competències serà interessant seguir l'evolució dels alumnes que foren promoguts amb aquest sistema durant el curs 2020-2021. Tot i això, caldrà tenir en compte que la bona voluntat d'augmentar el reforç i l'atenció individualitzada, tal vegada no han pogut pal·liar els aprenentatges no realitzats durant el confinament.

4.3. *El cost econòmic de la pandèmia en els sistemes educatius*

Les comunitats autònomes hagueren d'assumir una despesa extraordinària per a fer front al repte de tornar a obrir els centres i fer-ho de forma segura seguint les indicacions dels organismes internacionals i els acords adoptats amb el govern central. Per a fer front a aquestes despeses disposaren de fons propis, però també de l'Estat espanyol mitjançant el Fondo Covid-19, el fons PROA+ (20-21), els fons del programa Educa en Digital; i de fons europeus provinents del Fons Europeu de Desenvolupament Regional, FEDER. Com en altres temes, es pot accedir a una informació més detallada sobre la dotació d'aquest fons, la seva distribució a Catalunya, el País Valencià i les Balears, i el detall de la despesa de cada una d'aquestes comunitats es pot consultar a l'informe complet (Sureda; Miquel Lara, 2022).

Els desdoblaments de grups, l'increment dels suports i la substitució de mestres contagiats feren que la major part de la inversió educativa anés a parar a la contractació de mestres i professors. Però, a més, s'augmentà les plantilles del personal no docent dels centres com els monitors de menjador i transport o els d'administració i serveis.

La segona major font de despeses va ser la inversió en educació digital. Dins aquest concepte englobem la compra d'equips informàtics per a docents i equips directius, la compra de llicències de software de plataformes informàtiques, classes a distància i eines de videoconferència, més les formacions en el maneig d'equips i programes.

Una tercera font de despeses per a les comunitats autònomes ha estat l'augment en personal i material de neteja, equips de mesurament del CO₂, equips de protecció i farmaciola.

Finalment, no podem oblidar que el lleure també forma part del sistema educatiu i que les despeses relacionades amb la neteja i el manteniment dels espais o la contractació de monitors també han suposat una despesa extraordinària.

4.4. La incidència de la covid-19 als centres educatius

La covid-19 era una gran desconeguda per a metges i científics, faltava informació sobre molts d'aspectes que avui en dia coneixem, com la forma de transmissió o la varietat de símptomes que pot ocasionar. Aquest fet va fer que, per precaució, es prenguessin mesures molt restrictives que avui en dia, amb més dades sobre la malaltia i l'existència d'una vacuna, potser no es prendrien. El que sí que se sabia des del maig de 2020, segons l'OMS, és que la incidència en menors i la gravetat de la malaltia era menor en nins que en adults. Aviat l'evidència científica demostrà que, contràriament al que passava amb altres virus respiratoris, els nins no eren vectors de transmissions importants o supercontagiadors. Per tant, no semblava que hi hagués una raó mèdica per a no reobrir les escoles el curs 2020-2021.

La tornada a la presencialitat no va suposar el gran nombre de contagis i brots que els més pessimistes anunciaven. Les diferents administracions posaren a l'abast dades i estadístiques que permetien fer un seguiment de la malaltia als centres educatius. Per exemple, la Generalitat de Catalunya va engegar l'aplicació Traçacovid i a les Balears es publiquen periòdicament els informes EDUcovid. Les dades recollides han permès a l'administració educativa prendre decisions adaptades a les circumstàncies en cada moment. A més, suposen una eina valuosa per a la comunitat científica. Malgrat aquest fet, molts pares es queixen de falta de transparència i de no estar informats dels casos reals a les aules dels seus fills.

Actualment, l'alarma social per la covid-19 ha minvat sensiblement. Encara que noves variants del virus com Delta o Òmicron ressusciten de tant en tant fantasmes de noves restriccions i possibles confinaments, la realitat és que la vacunació ha reduït sensiblement la mortalitat i la gravetat dels símptomes en persones contagiades. No obstant això, tota precaució és poca davant d'un virus que ha contagiats més de 440 milions de persones i ha provocat la mort de 5,9 milions fins al febrer de 2022.

5. LES LLIÇONS DE LA PANDÈMIA EN EDUCACIÓ

El paper de l'escola no es limita a ser l'entorn per excel·lència del procés educatiu. És, a més, un espai que ofereix funcions complementàries, igualment

importants, de tipus assistencial com la protecció dels menors davant tota mena d'abús o maltractament, espai de relació entre iguals i amb adults de fora del cercle familiar, ajut a la correcta alimentació o prevenció d'embarassos i consum de drogues, entre d'altres. A més, l'escola és una eina fonamental per a reduir les desigualtats socials i incrementar la igualtat d'oportunitats en el creixement personal i en el desenvolupament de capacitats per a viure en comunitat. Tal vegada el fracàs més gran de l'ensenyament a distància durant el confinament hagi estat la incapacitat de suplir aquesta darrera funció i evitar l'increment de les diferències familiars i socials.

El tancament de les escoles va ser especialment perjudicial per als sectors més desfavorits de la societat, nins amb risc d'exclusió, amb problemes d'aprenentatge, necessitats de suport addicional, amb problemes d'integració social o cultural o amb pocs recursos econòmics. Malgrat les mesures preses, no ha estat possible donar un suport de qualitat, o simplement un suport semblant al suport educatiu individual i directe que milers de nins reben a les escoles. Sembla, que aquestes mesures tampoc no han pogut solucionar els problemes de falta d'equipaments tecnològics o de connectivitat. Per tant, tal com advertien els experts, l'educació a distància no ha estat capaç de proporcionar una cobertura igualitària i inclusiva, i ha perjudicat més aquells que més necessitats estan d'un sistema equitatiu i inclusiu.

Cal que s'incrementi el pressupost en educació i que cada nova crisi deixi de ser una excusa per a fer noves retallades. El pressupost ha de ser suficient per a millorar el sistema educatiu, la seva capacitat de promocionar i donar oportunitats als que més ho necessiten, millorar la digitalització del sistema amb polítiques adequades en aquest camp i tenir marge per a fer front a situacions d'emergència com la viscuda durant aquesta crisi sanitària. Les administracions no es poden limitar a moure doblers d'un programa a l'altre i a confiar en la bona voluntat i el bon quefer dels docents.

Els mestres han estat els autèntics herois d'aquest experiment d'educació no presencial. La seva professionalitat, implicació i capacitat de donar respostes a situacions inesperades han quedat paleses. Tot i això, l'educació inclusiva i en igualtat d'oportunitats és un dret que no pot dependre del voluntarisme d'un col·lectiu professional, sinó un dret que ha de ser defensat i garantit des de l'Estat.

Amb vista al futur, és necessari repensar quines necessitats formatives tenen els docents, com millorar i adaptar a la realitat social virtual en què vivim les seves capacitats digitals, tenir present que l'educació a distància és alguna cosa més que el traspàs dels continguts de les classes presencials a entorns virtuals, que requereixen d'una planificació i metodologia diferents, i que tot això necessita finançament i planificació a llarg termini.

L'escenari educatiu avui en dia, principis de 2022, ha canviat notablement gràcies al millor coneixement del virus i a la vacunació massiva. Aviat nous

tractaments estaran disponibles i la situació podria millorar encara més. Tot i això, cal recordar que no tothom té el mateix accés a les vacunes i que les poblacions pobres i no vacunades poden ser brous de cultiu per a noves variants resistents a les vacunes. També cal recordar que els científics alerten que per mor de la destrucció d'hàbitats i la sobreexplotació a què sotmetem el planeta, la probabilitat de noves crisis sanitàries i pandèmies augmenta. No es tracta d'acabar amb un missatge alarmista, sinó d'escoltar la ciència i prendre mesures perquè no s'hagi de tornar a improvisar com s'està fent en aquesta crisi sanitària, de forma que cap nin sigui privat del dret a l'educació entès des de la seva perspectiva més ampla.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOE (24 de juny de 2020). *Acuerdos de la Conferencia Sectorial de Educación para el inicio y desarrollo del curso 2020-2021*, pàg. 44187. <<https://www.boe.es/boe/dias/2020/06/24/pdfs/BOE-A-2020-6685.pdf>>
- HUMAN RIGHTS WATCH (2021). «Years Don't Wait for Them». A: *Increased Inequalities in Children's Right to Education Due to the covid-19 Pandemic, United States of America*. <<https://www.hrw.org/report/2021/05/17/years-dont-wait-them/increased-inequalities-childrens-right-education-due-covid>>
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y FORMACIÓN PROFESIONAL. CONSEJO ESCOLAR DEL ESTADO (2021). *Situación actual de la educación en España a consecuencia de la pandemia*. Madrid: Secretaría General Técnica. Subdirección General de Atención al Ciudadano, Documentación y Publicaciones. <<https://www.educacionyfp.gob.es/mc/cee/publicaciones/estudios/situacion-pandemia.html>>
- NACIONES UNIDAS (2020). *Policy Brief: Education during covid-19 and beyond*. <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf>
- PARLAMENT EUROPEU (2020). *El futur de l'educació en Europa en el context de la covid-19*. <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0282_EN.html>
- SAVE THE CHILDREN. ESPANYA (2020). *Covid-19: tancar la bretxa. Impacte educatiu i propostes d'equitat per a la desescalada*. <<https://www.savethechildren.es/sites/default/files/2020-05/covid-19TANCARLABRETXA.pdf>>
- SUREDA GARCIA, Bernat; MIQUEL LARA, Avelina (2022). «Efectes de la pandèmia de la covid-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables». A: DOMINGO, Andreu; BARCELÓ, Mercè (ed.). *Impacte social de la covid-19. Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://covid-19.iec.cat/>>, DOI: 10.2436/15.3000.01.6